

КУБАНСЬКІ КОЗАКИ*

* Продовження. Початок див. № 3, 2003.

Цікава і складна доля чорноморських отаманів. В історії українського козацтва більш відомі такі отамани, як Іван Сірко, Палій чи Підкова, але і чорноморці мали отаманів, які могли б порівнятися з кращими провідниками козацтва.

Після загибелі першого чорноморського кошового отамана Сидора Білого, його замінив Захарій Чепіга. Тільки-но він привів запорожців на Кубань, як надійшов наказ вирушати в похід у Польщу двом козацьким кінним полкам разом з кошовим. Виступили вони 14 червня 1794 р., довго воювали і після тривалих військових дій повернулися на Кубань. Там, у Катеринодарі, 14 січня 1797 р. після 50 років безперервного служіння козацтву помер Захарій Чепіга. Цей улюбленець козаків – батько Харко, – можливо, був останнім з отаманів Запорожжя, які були першими серед рівних. Нічого Чепіга не бажав для себе і по смерті залишив тільки вбогу турлучну землянку в Катеринодарі. Без родини і без майна прожив він своє життя, але назавжди залишився для кубанців найулюбленішим отаманом. Портрета цього кремезного характерника не залишилося; коли запропонували його намалювати, Чепіга відмовився.

З усіх куренів йшли козаки ховати свого батька. Попереду останнього отаманського почту йшли священики, за ними їхала колісниця з тілом кошового у домовині, на ній лежали хрест-нахрест дві золоті шаблі. Сивовусі старшини, схиливши голови з оселедцями, несли отаманську булаву і дванадцять його орденів.

Джури Чепіги вели поруч із колісницею двох улюблених скакунів отамана. Курінні отамани несли похилену військову корогу, запорозькі й чорноморські прапори, військові перначі. Два сурмачі на конях сповіщали про смерть кошового отамана. Везли військові литаври і гармату. З обох боків супроводжували цей почт 1000 найкращих козаків, за якими йшли кубанські поселенці. Немовби відчували чорноморці, що із смертю Чепіги настануть тяжкі часи для їхнього війська. Поховали славного батька-отамана біля простої запорозької церкви з парусини.

...Через сто років, коли 1879 р. старий дерев'яний військовий собор почали розбирати, то знайшли старовинну могилу. Згідно з легендою, в ній знайшли золоту шаблю з діамантами і пояс з перської китайки – все, що залишилося від козацького батька.

Ці речі довго зберігалися у новому Білому соборі, доки не загубилися у вирі громадянської війни. Та пам'ять про кошового назавжди збереглася у назві козацької станиці – Чепігінська.

Чепіга був фактично останнім козацьким кошовим отаманом. Наступні були вже наказні – призначалися “зверху”.

Майже одночасно з кошовим отаманом Чепігою помер 29 січня 1797 р. і останній з трьох засновників Чорноморського козацтва – Антін Головатий. Помер далеко від Кубані під час походу до Персії, куди був відправлений з двома пішими полками.

У пам'яті козацтва Головатий залишився відчайдушним воякою і талановитим адміністратором, мудрим політиком і дипломатом, бандуристом і письменником. Недаремно Тарас Шевченко сказав про нього:

Наш завзятий Головатий

Не вмере, не загине.

Головатого чорноморці обрали отаманом після смерті Чепіги, але не знали, що він вже помер. Так і став військовий суддя кошовим отаманом після смерті. Про Головатого збереглось у кубанців прислів'я: “Знає об тім Головатий Антін: він нам голова, він наш і батько – він нам поголив голови гладко!”.

Перський похід, що приніс смерть Головатому і багатьом чорноморцям, був однією з примх катерининських фаворитів. Вважали, що його замислив фаворит Катерини Платон Зубов, з тим,

щоб зробити швидку кар'єру своєму брату Валеріану Зубову. Валеріан був призначений головнокомандуючим царською армією, незважаючи на свій 22-річний вік.

Вирушивши з Катеринодара 26 січня 1796 р., козаки у червні добрались до Баку. За цей час серед них багато померло від різних хвороб. Цей тяжкий похід закінчився тільки у травні 1797 р., коли чорноморці майже без боїв втратили багато хоробрих воїнів, в тому числі й Головатого.

Загальне незадоволення козаків вилилося в справжнє повстання, що ввійшло в історію війська як “Перський бунт”. Коли чорноморці повернулися з походу, то побачили, що отаманом у Катеринодарі вже призначений Тимофій Котляревський, колишній військовий писар, який, власне, нічим особливо й не виділявся, хоч і був на Січі з 1760 р.

Попри всі козацькі традиції він став отаманом не за наказом військової ради, а імператора Павла I. Тимофій Котляревський був у Петербурзі під час коронування царя і за це отримав від нього отаманську булаву. На той час старшина і царські чиновники, котрі понаїжджали в Катеринодар, чинили переселенцям усілякі утиски, наживалися за їхній рахунок.

Незадоволення козаків, які повернулися з Персії, підтримали прості чорноморці. Коли вони вимагали поновлення своїх збитків, Т. Котляревський наказав заарештувати незадоволених. У відповідь на це чорноморці повстали – старшини ледь встигли поховатися від розлючених козаків, а сам Котляревський дивом втік в Усть-Лабинську фортецю під охорону солдатського гарнізону.

Козаки заспокоїлися лише тоді, коли Котляревський і царський полковник Пузиревський пообіцяли відправити делегацію від незадоволених чорноморців до Петербурга. Повірівши цьому, козаки прибули до столиці, де й були заарештовані.

Декілька років тривало слідство над ними. Доки козацьких депутатів катували у Петропавлівській фортеці, по кубанських куренях розпочалися нові арешти учасників виступу. Чорноморців кидали в ями Усть-Лаби і тримали в дуже жорстоких умовах. За короткий час з 222 заарештованих померло 55 чоловік²⁸. 30 козаків зробили підкоп і втекли на Задунайську Січ.

Так по-звірячому був придушений виступ чорноморців. Але заворушення на Кубані було настільки сильне, що влада не наважилася жорстоко покарати заарештованих депутатів, одні з яких були приречені на страту, інші – на каторгу на галерах. Тільки депутати Собакар і Половий пішли до Сибіру, решта козаків була звільнена.

Після того старшина вже боялася зачіпати козацтво, а чорноморці засвідчили, що вони до кінця стоятимуть за свої привілеї і волю.

Тимофій Котляревський потім жив у Петербурзі і в 1799 р. передав свою булаву здібному військовому скарбничому Федору Яковичу Бурсаку. Син священика, він прийшов на Січ у 1764 р. і разом з усіма запорожцями пройшов шлях з Дніпра на Кубань.

Завдяки йому на Кубані почали з'являтися кінні та овчарні заводи, суконна фабрика, а 14 грудня 1806 р. відкрилося перше училище для дітей в Катеринодарі.

1807 р. чорноморці воювали з турками на Дунаї, де загинув відомий козацький полковник Паливода.

Не минула козаків і війна з Наполеоном 1812 р. Ще в березні того ж року для служби в Петербурзі отаман Бурсак сформував імператорську чорноморську сотню з могутніх і показних козаків. Сотником був призначений син отамана Афанасій Бурсак.

Сотня Афанасія Бурсака брала участь майже в усіх баталіях 1812–1814 рр. Тільки на початку війни, наприкінці червня, чорноморці на очах у Наполеона порубали багато французьких кіннотників і захопили гарматну батарею.

Під час Бородинського бою Афанасій Бурсак із сотнею знищили декілька ворожих батарей. За відвагу під час цієї атаки хорунжий Заводовський і осавул Перехрест отримали нагороди. 28 жовтня на Єльнинському шляху чорноморці захопили в полон генерала Ожеро з його бригадою, потім розігнали французький відділ в 500 чоловік, який ішов на допомогу генералу. Після перемоги козаки привезли як трофеї 700 кірас²⁹.

У 1813 р. козаки брали участь у “битві народів” під Лейпцигом. Разом з двома донськими сотнями вони зупинили прорив французької кавалерії, за що сотник Бурсак отримав від

пруського короля орден “За заслуги”. Наприкінці війни козаки 2 місяці стояли “біваком” у Парижі.

Подальша доля полковника Бурсака склалася трагічно. Повернувшись на Кубань, молодий прославлений чорноморець намагався поліпшити долю козаків, яких розорювали безперервні війни та чиновницьке свавілля. Не маючи змоги відстояти перед вельможами чорноморців, а особливо їх демократизм і волелюбність, полковник Афанасій Бурсак 28 березня 1825 р. покінчив життя самогубством. “Какую последнюю думу думал бывалый казак, осталось на дне глубоких кубанских водоворотов”, – писав про це історик Іван Попко.

Місце на березі Кубані, з якого кинувся козацький полковник у річку, й досі називають “Бурсакова скачка”.

Далекий нащадок отаманського роду Бурсаків живе нині у Франції.

Після смерті отамана Федора Бурсака у 1816 р. отаманську булаву отримав колишній кріпак графів Розумовських Григорій Матвеев, він ще юнаком втік до чорноморців. Під час одного з походів козацькі старшини випадково зустріли серед солдатів рідного брата Матвеева, але решту родини вже сам козацький отаман у всевладних поміщиків так і не зміг викупити.

На відміну від Бурсака, Матвеев не мав ні військових, ні адміністративних здібностей. Козаки навіть підозрювали, що отаман за хабарі дозволяв черкесам нападати на козацькі землі. Коли черкеси знищили хутір Осічки, про Матвеева казали: “Проміняв Осічки на срібляні жучки” (гудзики).

Після Матвеева у 1827 р. отаманом став Олексій Безкровний, який походив із старовинного запорозького роду. Козаком служити він почав з 1880 р., маючи лише 15 років. Бувалих запорожців Безкровний вражав своїм велетенським зростом і надлюдською силою. Йдучи завжди попереду, він як могутній таран пробивався з шаблею або з ратищем крізь ворожі ряди. Безкровний пройшов усю війну 1812 р. і разом з табором чорноморців 2 місяці стояв на Єлисейських полях у Парижі.

Особливо прославився отаман 28 травня 1828 р. при облозі турецької фортеці Анапи, коли з 300 чорноморцями відрізав від фортеці турків і в тяжкому рукопашному бою знищив їх.

Безліч разів ходив отаман Безкровний і проти черкесів. Неодноразово намагалися ті захопити казкового запорожця в полон. Одного разу це їм майже вдалося, але Безкровний, маючи вже декілька вогнепальних та рубаних ран, зміг відбитися від десятка нападників шаблею. З гордістю казали козаки про нього: “Та це ж у чорноморців отаман не Безкровний, а Безсмертний”.

Незважаючи на таку військову вдачу, Безкровний ніколи не відмовляв людям у допомозі, адже мав чуйне і добре серце.

Перебуваючи у Польщі, Безкровний зі своїми козаками врятував місто Млаву від пожеж; на коні він кинувся у розбурхане море і врятував потоплюючих моряків.

Але що не змогли зробити черкеські шаблі, французькі кулі і турецькі ятагани, зробили царські чиновники, яких чорноморський отаман нещадно переслідував за хабарництво і здріство.

Граф Паскевич Єриванський, царський намісник на Кавказі “...по важности оных признал удалитъ генерал-майора Безкровного от должности наказного отамана”³⁰. Ця підступність і несправедливість настільки вразили щирого козака, що він тяжко захворів і помер, залишивши війську все своє майно – на будівництво у Катеринодарі богодільні для старих і бідних козаків. Цей двоповерховий будинок і нині стоїть у Краснодарі, нагадуючи про славного отамана, який брав участь у 13 війнах і 100 битвах. Затравлений чиновницькою підступністю, Безкровний прожив лише 48 років.

Назавжди ввійшов в історію Кубані і наказний отаман Григорій Антонович Рашпиль – різнобічно обдарована людина. Його авторитет був настільки високим серед козаків і черкесів, що горці навіть приїздили до нього за порадами. Саме завдяки Рашпилью стосунки між козаками і черкесами покращали, хоча й ненадовго. Рашпиль уважно вивчав горські традиції і навіть склав збірник черкеських законів-адат. Отаман заохочував торгівлю між горцями й чорноморцями, і ті привозили на ярмарок сотні гарб зі своїми виробами, приходили в курені на заробітки.

Багато дбав отаман і про розвиток освіти серед козаків, відкрив військову гімназію, платив за освіту дітей бідних козаків.

Особливо вдячні чорноморці своєму отаману за те, що вирішив земельні непорозуміння між хуторами й станицями. Часто старшини осідали на хуторах і захоплювали козацькі землі. Рашпиль чітко розмежував усі землі на користь громадських земельних володінь.

Але всіх чорноморських отаманів ніби переслідував тяжкий рок – з одного боку, маючи козацьке походження, вони дбали про козаків згідно з традиційним волелюбством часів Січі, а з другого боку, самодержавний устрій зминав намагання отаманів захистити демократизм чорноморців.

Це ж спіткало і Рашпиля. Він втомився від боротьби з бюрократизмом царських намісників на Кубані; згорьований Григорій Антонович помер від старих ран.

Останнім наказним отаманом Чорноморського козацького війська був відомий письменник, розумний і хоробрий воїн Яків Кухаренко. Народився він у 1799 р. і вже в п'ятнадцять років, як і Безкровний відчув на собі, що таке козацька доля. У 1851 р. Кухаренка обрали отаманом нащадків задунайських козаків, з яких було сформовано Азовське військо. А вже через рік, після смерті його друга Рашпиля, Кухаренка призначено отаманом Чорноморського козацького війська.

Та не за походи й перемоги прославився отаман Яків Кухаренко. Пам'ять про нього, відомого письменника, кубанці зберігають як і пам'ять про Тараса Шевченка, який був у чорноморців найулюбленішим поетом. У кожній козацькій хаті обов'язково висів уквітчаний рушниками портрет Тараса Григоровича, а “Кобзар” був настільною книгою кубанців. Козаки надзвичайно пишалися, що їхній отаман був кращим другом великого поета.

А познайомилися вони приблизно у 1840 р. в Петербурзі в гурті земляків-українців. Треба зазначити, що козаки підтримували дуже тісні зв'язки з Україною. Кубанці не втрачали родинних зв'язків зі своїми родичами, які залишилися в Україні. Якщо козаки потрапляли в Петербург або Москву, то одразу опинялися серед українців. Тому для Кухаренка молодий поет був вісником з матері Чорноморії України, про яку на Кубані ніколи не забували і яка завжди залишалася для козаків далекою Батьківщиною.

Поступово знайомство перейшло у вірну і щирю дружбу. З часів товаришування у Петербурзі доля так і не звела друзів, але дружба їхня продовжувалась через листування аж до самої смерті поета.

Не забував Кухаренко свого друга і в часи, коли з опальним поетом заборонялось підтримувати будь-які зв'язки. Надсилав Тарасу Григоровичу листи, святкові подарунки, допомагав грошима, книгами, полегшуючи йому тяжке заслання. У своїх листах Кухаренко так звертався до поета: “брате курінний товаришу”, “готов душу свою послати до тебе”, “твій поки світить сонце”, “любящей і поважающий навек”, “певний друже”.

Шевченко бачив у Кухаренкові представника славного козацького війська, яке продовжувало традиції Січі, талановитого і відважного козака-запорожця.

Кухаренко був цікавий і як оригінальний та самобутній письменник, який написав у 1836 р. цікаву п'єсу з життя козаків “Чорноморський побут”. Пізніше ця п'єса в поетичній обробці Михайла Старицького (музика Миколи Лисенка) стала популярною і відомою оперою.

У своєму щоденнику поет записав: “Замечательное явление между людьми – этот истинно благородный человек”. Шевченко дружив і з родиною чорноморського отамана, особливо з його маленькою донькою Гандзею, яка пізніше стала щирим захисником розвитку української культури на Кубані.

Без сумніву щирість і відвертість чорноморського отамана дуже підтримувала Тараса Шевченка, надавала йому сили й насаги на тяжкому життєвому шляху. 22 квітня 1857 р. поет був вимушений написати Кухаренку: “Десять літ неволі, друже мій єдиний, знівечили мою віру і надію... Я ще не дуже старий та знівечився”³¹. Кухаренко добре розумів, наскільки потрібна була підтримка його щирому товаришу – і незабаром Тарас Шевченко отримав відповідь: “Не кидай діла, сіреч не оставляй писати. Погасило кляте лихо вогнище твого таланту, але добрий вітерок повіяв, порозносив золу, знайшов іскорку, що не погасла, та й почав роздувати вогонь: отже і

гляди, як покотить пожарами. Поплюй в кілочки та й строй кобзу сміло, а далі грай як грав еси”³².

Ще до свого заслання Шевченко мріяв побувати на “вільній козацькій Україні – Чорноморії”. Але цьому не судилося здійснитися – “...думав я, ідучи в столицю, завернути до вас на Січ, поцілувати тебе, твою стару і твоїх діточок. Але не так воно робиться, як нам хочеться”.

На пам’ять своєму вірному другу чорноморцю, котрому поет присвятив поему “Москалева криниця”, Тарас Шевченко надіслав автопортрет, який родина Кухаренків зберігала як святу реліквію.

Так і не зустрілись друзі після 20-річної розлуки, не довелося побувати Тарасу Григоровичу на омріяній їм славній Чорноморії. 26 лютого 1861 р. Шевченко помер. Кубанські козаки в пам’ять про свого поета склали величну пісню-реквієм:

Бачив місяць як учора
Могилу копали.
І в могилу домовину
Тараса спускали.
Прощай, славний наш Тарасе,
Прощай, рідний брате,
Справді легше в своїй землі
І костям лежати.
Зачинилось на Україні
Укутне віконце.
Заховалось під землею
Українське сонце.
Спи, Тарасе, батьку рідний.
Поки час не збуде.
Твої думи, твої пісні
Вовік не забудем.

Яків Григорович Кухаренко пережив свого друга тільки на рік і сім місяців. У ніч на 19 вересня 1862 р. за станицею Казанською на чорноморського отамана і двох козаків, які їхали в сусідню станицю, напали черкеси. Отаман з козаками відбивалися, але сили були нерівні – козаки були вбиті, а поранений Кухаренко потрапив у полон і через декілька днів помер.

Кубанський козак, бандурист Дмитренко-Бут пізніше склав пісню про смерть отамана:

У п’ятницю на базарі
Всі заговорили,
Що черкеси Кухаренка
Взяли-полонили.
Про трагічну смерть Кухаренка співали кубанці ще одну пісню:
Де не взялася Орда, порубала козака,
Порубала, посікла і в полон зайняла.
А кубанські бандуристи склали думу:
Ой не добре козацька голова знала,
Що без війська козацького вмирала.

Тільки за 20 тисяч карбованців викупили чорноморці тіло свого отамана. Чорноморія від

мало до старого віддавала останню пошану небіжчикові як рідному синові і благому батькові.

Так загинув останній чорноморський отаман, воїн і письменник, вірний товариш Кобзаря.

Наступних кубанських отаманів царський уряд призначав з російських генералів неказацького походження. І лише в 1906 р. після бурхливих революційних подій кубанським отаманом став козак Михайло Петрович Бабич – це була надзвичайно цікава людина, талановитий адміністратор і меценат, який багато зробив для розвитку культури на Кубані. Доля його склалася трагічно. Після лютневої революції 1917 р. Бабич мирно жив на своєму хуторі. А в 1918 р. за колишнє отаманство його зарубали червоноармійці.

СЛАВА НАШИМ ЧОРНОМОРЦЯМ

...У 1844 р. Чорноморське козацьке військо урочисто святкувало півсторічний ювілей свого переселення на Кубань. Одним з головних ініціаторів проведення цього свята був запорозький нащадок отаман Григорій Рашпиль, який багато дбав про збереження старих військових козацьких традицій. І ось на початку травня курінні отамани, старшини, козаки у святковому вбранні почали з'їжджатися до Катеринодара.

Свято розпочалося 10 травня.

За містом серед степу козаки розбили отаманський намет, перед яким вкопали старовинний запорозький єдинорог. З обох боків від отаманського намету тягнулися довгі столи з безліччю страв у дерев'яному запорозькому посуді.

Цього дня чорноморці отримали новий військовий Георгіївський прапор. Відсвяткувати цю подію зібралися тисячі чорноморців, приїжджих, черкесів. Урочисто блищала на сонці зброя отамана, військової старшини і козаків п'яти кінних та чотирьох піших полків. Багато курінних і простих козаків були одягнені у старовинний запорозький одяг. Наступного дня, 11 травня, у шестиглавному військовому храмі відбулася святкова літургія, під час якої священник читав Євангеліє, чорноморці за запорозьким звичаєм палили з рушниць і пістолів. Прапор освятили і поставили в дуло вкопаного єдинорога. Потім, як колись на Січі, все військо зібралося за одним столом. У центрі біля отамана на почесних місцях сиділи сиві козаки з оселедцями, які ще пам'ятали руйнування Січі, знали Білого і Головатого. Біля ветеранів отаман навмисне посадив молодих козаків, щоб назавжди закарбувати в їхній пам'яті імена відважних запорожців, славне минуле Кубані.

З часів переселення на Кубань запорожці змогли реорганізувати січовий устрій, відстояти певну незалежність свого війська, ретельно зберегти звичаї і традиції Січі та України.

Чорноморці дбайливо зберігали пам'ять про стару Січ. Щороку на другий день Паски відбувалося козацьке військове свято, під час якого вулицями Катеринодара проходив військовий парад. Перед козаками урочисто майоріли старовинні військові прапори і клейноди. Першими йшли курінні отамани з запорозькими військовими значками, за ними – депутати від станиць, котрі несли 13 курінних мідних перначів і 14 булав, що свято зберігались на Кубані. За перначами хорунжі й бунчукові проносили військові прапори. Останнім йшов отаман з булавою, яку Чорноморське військо отримало у 1792 р.

На соборному майдані служився молебень, під час якого військові регалії урочисто окроплювались святою водою. На свята депутати від станиць завжди привозили своїх дітей, щоб ті пам'ятали славу предків.

Чорноморські і Січові клейноди козаки зберігали як найважливіші святині, але особливо дорогими для кубанців були запорозькі реліквії, яких багато перевезли з України.

Ще Дмитро Яворницький, видатний дослідник запорозького козацтва, писав про старовинний січовий жовто-синій прапор, а у своїй "Історії запорозьких козаків" він вмістив малюнки січових клейнодів, що як і прапор, зберігались на Кубані. Навіть у бурхливі часи громадянської війни кубанці, часто ризикуючи життям, рятували свої святині. Завдяки генералу Петру Кокуньку козацькі регалії були вивезені з Кубані в Сербію у дванадцяти великих скринях. Там козаки-емігранти дбайливо зберігали їх у Белградській фортеці. Наприкінці 30-х років тут було три загальновійськових прапори, 35 малих курінних і 33 полкових прапори, 17 булав і 24 перначі.

Деякі з них належали ще Петру Сагайдачному. Під час Другої світової війни ці клейноди зникли, але є дані, що кубанцям-емігрантам знову вдалося їх врятувати.

Цікава доля отаманської булави. Останній голова кубанського уряду Василь Іванис у 1920 р. віддав її на збереження отаману Таманського відділу Костеві Бережному. Той, зашивши булаву в шкіряну торбу, разом з дружиною Анастасією Маркелівною дивом вивіз її з Кубані. Пізніше булава була передана в Белгороді на збереження польському аташе Градському. Подальша доля її невідома. Але все ж є надія, що козацькі реліквії будуть повернуті на батьківщину.

Чорноморське козацьке військо як окрема військова та адміністративна одиниця проіснувало до 16 вересня 1861 р. Тоді до Чорноморського війська була приєднана частина Лінійного козацького війська – 99708 чоловік. Так на базі Чорноморського війська утворилось Кубанське козацьке військо. Ті лінійці, що приєдналися до чорноморців, були нащадками донських козаків, яких у 1794 р. насильно переселили на Стару Лінію. Стара Лінія починалася на межі з Чорноморською Лінією від Усть-Лаби.

Незважаючи на те, що серед лінійців більшість були росіяни, чорноморці все ж становили найбільш ведучу частину Кубанського козацького війська, а територія колишнього Чорноморського війська продовжувала залишатися українською.

Після утворення Кубанського козацтва Кубань у зв'язку з припиненням Кавказької війни стала самостійною адміністративною одиницею. В 1896 р. від Кубанського краю була відділена частина Чорноморського узбережжя, і там утворилася Новоросійська губернія, але населення її, переважно українське, продовжувало підтримувати тісні зв'язки з Кубанню.

Адміністративно Кубань була розділена на сім відділів, військово – на три: Катеринодарський, Уманський і Майкопський. Військова служба кубанців стала значно легшою. Якщо під час Кавказької війни практично все життя козаків проходило на службі, то тепер офіційно кубанці служили з 17 до 42-річного віку. З 17 до 20 років молоді козаки перебували в станичній управі, виконуючи дрібні доручення, з 21 року йшли на службу, під час якої вивчали військові справи і протягом 15 років влітку відправлялись у військові табори. Останні 7 років козаки виконували станичні громадські повинності.

Під впливом особливостей життя на Кубані – освоєння нових земель, постійних війн склався особливий тип кубанського українця – козака-чорноморця, який мав свій одяг, зберігав звичаї і традиції родинного життя.

Лише у 1814 р. для чорноморців був введений особливий військовий устрій, але більшість козаків все ж продовжувала носити традиційний український одяг – широкі шаровари, сорочки-вишиванки, жупани й свитини. Поступово під час війни чорноморці змінювали форму одягу, запозичуючи її у черкесів, оскільки вона була більш придатною для ведення бойових дій у гірських умовах. Так склався особливий тип козаків-кубанців, які носили вже бешмети, черкески, башлики і папахи. Бешмет, або чекмінь, шили з різнобарвної тканини – синьої, жовтої, червоної і одягали на сорочку. Довжиною він був трохи нижче стегон з широким стоячим комірцем. Взимку кубанці носили теплі стьобані бешмети, а влітку – прості, на підкладці. На бешмет одягали черкеску, яку шили з тонкого сукна довжиною нижче колін з низьким вирізом на грудях, що відкривав бешмет; рукава робили широкими донизу, з кольоровими відворотами. На грудях черкески були нашиті газирі, які спочатку служили своєрідною схованкою для порохових набоїв, а потім, з розповсюдженням скорострільних гвинтівок, у них вставляли особливі срібні прикраси. Підперезувалися кубанці тонким кавказьким ремінцем з жерстяним набором, на який чіпляли кинджал. На голові носили високі смушкові шапки.

З 40-х років цей одяг став головним військовим строєм чорноморців. Козаки кожної станиці, які служили разом, мали окремі кольори, але загальновійськовими були чорний (у пластунів), темно-синій (у кавалерії) і зелений (у гармашів).

Кубанці, як і запорожці, дуже любили й цінували зброю. Іноді в козацькій хаті на стіні разом з шаблею висіли і старі січові кинджали і пістолі.

У перших поколінь чорноморців надзвичайною популярністю користувалися ратища (“Козаку без ратища – що дівчині без намиста”), але потім їх замінили короткі списи, якими козаки володіли блискуче. Разом з одягом чорноморці запозичили у черкесів і довгі кинджали та

шаблі.

Іде козак за Кубань

Знаряджений мов той пан.

Кінь жвавий, сам бравий

Хват неборак.

Мушкет/ага у чехлі

А шаблюка при боці

Ратище довгее

Чим не козак.

Всунув ногу в стремено

Ратюгою вперся в землю

Й на коня з півднз

Прудко злетів.

А у того ж козака

Жінка гарна й молода

З хати вийшла – честь обична

Йому на провід.

Під час війни козаки були неперевершеними вояками. Про їхню відчайдушність свідчить навіть звичай, мовляв, замовляння від куль і шабелів діяли тільки тоді, якщо чорноморець в бою не стояв до ворога спиною. Якщо поверталися кубанці з походу, то про своє повернення сповіщали пострілами з рушниць і пістолів. А якщо гинув кубанець у бою, то ховали його товариші на високій горі, а до дерев'яного хреста прив'язували білу хустину.

Військову майстерність кубанці відточували на станичних святах під час джигітівок, коли козаки різного віку змагалися між собою в кінних скачках (шаблею на скаку зрубували тонку лозу, зубами хапали з землі папаху, пострілом з рушниці або пістоля влучали в ціль).

Найбільш влучну характеристику кубанцям дав талановитий чорноморський історик і літератор Іван Попко.

“Они не сливаются в обществе, как камни в здании. У них каждая отдельная личность обчеркнута резко, угловато, не скоро подберешь и приставишь одну к другой”.

“Черноморец, когда он создан с головой светлой и сердцем возвышенным, осмеет недостатки и слабости в отце родном, разругает низкое свойство и гадкий поступок в брате. Умственные и нравственные симпатии в его характере берут верх над симпатиями плоти и крови, соседства и товарищества”.

“Нет народа в великом племени славянском, более способного и готового как народ малорусский открывать в самом себе смешные и слабые стороны и осмеять их с беспощадным сарказмом”.

“Черноморец... с удивительным терпением несет собственное бремя, товарищу, протянувшему ему руку, отдаст последний грош, не подумавши, за однодумя, оплошавшего в бою, умирает не колеблясь, и сокрытою от взоров людских горячею слезою кропит давно заросшую могилу брата, друга, благодетеля. Непонятная натура. Что есть в ней лучшего, то сокрыто...”³³.

Великою повагою у кубанців користувалися жінки. Доки козаки несли безперервну службу, на плечі козачок лягали всі турботи про господарство і дітей, і часто, коли ворог нападав на курені або хутори, козачки самі зі зброєю в руках відбивали нападників... Так було і 4 вересня 1862 р., коли горці напали на пост станиці Неберджиевської. Серед 35 козаків була тільки одна жінка – дружина командира посту сотника Горбатко. В лютім бою всі козаки загинули, загинула і дружина сотника, але перед смертю вона встигла заколоти багнетом двох нападників.

На відміну від лінійців, у яких жінка жила ще за законами “Домострою”, чорноморська козачка не обмежувалася в правах. Після весілля, яке святкували гучно, згідно з українськими звичаями, нова родина відокремлювалася від батьків, будувала хату і жила окремо. І хоч важко було підіймати своє господарство, але, маючи його, молода вже відчувала себе повновладною господинею.

Так і минало життя в кубанських станицях – у тяжкому труді і з веселими святами, з продовженням історичної пам’яті і народженням нового життя.

Тяжко було згадувати в 30-х роках ХХ століття це старому козаку, адже безслідно зникло козацьке життя, немов забута Атлантида. Лише в піснях та розповідях залишилися згадки про Кубанську минувшину.

ТРАДИЦІЇ КУБАНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

З часу переселення на Кубань чорноморці, не дивлячись на тяжкі умови обживання нових земель, багато дбали про розвиток освіти, що традиційно була на високому рівні.

Вже у 1803 р. була відкрита перша, школа, для якої козаки не шкодували коштів. У 1806 р. на її розвиток та реорганізацію військова канцелярія асигнувала 1500 крб., а козаки зібрали по куренях ще 4000 крб. (на ті часи сума надзвичайно велика).

До 1810 р. на Чорноморії відкрилося вже шість училищ, а ще через рік завдяки старанням протоієрея Кирила Росинського в Катеринодарі відкрилася військова гімназія, яку закінчило багато майбутніх видатних діячів чорноморського козацтва.

Після 1842 р. від війська було виділено сімнадцять стипендій, які давали змогу молодим здібним козакам вчитися в університетах Харкова, Одеси, Петербурга, Москви.

З кожним роком кількість шкіл на козацьких землях зростала.

У 1886 р. на Кубані вже було 296 учбових закладів – 1 класична гімназія, 2 жіночі гімназії, 2 загальних училища, 1 вчительська семінарія, 11 нижчих учбових закладів і 278 початкових народних училищ³⁴.

Жіноча гімназія, що розміщувалась у надзвичайно гарному двоповерховому будинку, стала справжнім культурним центром Кубанського краю. В ній постійно відбувались концерти відомих артистів, навіть співаків паризької опери, театру “Ла Скала”. (Тут у січні 1901 р. читав свої лекції “О запорозьких старожитностях” Д. І. Яворницький. А 25 серпня 1906 р. тут відбулося установче засідання “Кубанського просвітницького товариства”, на якому голова нового об’єднання С. М. Ерастів – майбутній представник Кубані у Центральній Раді – зробив доповідь про історію України і закликав до розвитку та збереження української мови й культури на Кубанщині. З цього часу гімназія стала важливим центром розвитку української культури на Кубані.

У 1917 р. на Всеросійському з’їзді директорів учительських семінарій відзначалося, що Кавказька округа посідає перше місце в імперії за якістю навчання в школах, що тут (на Кубані) першими впроваджувалися методи найновітнішої педагогіки, згідно з якими діти у школах могли повністю виявляти свою самодіяльність та індивідуальність).

У 1872 р. на Кубані відкрилася козацька вчительська семінарія, де проводилися вчительські з’їзди. Кожна станиця мала декілька шкіл, яким з громадських земель виділялося загалом 20863 десятини.

Піклування про школу брала на себе станична громада, яка виплачувала вчителям гроші, проводила ремонт шкільних споруд. Козаки вчилися у школі безкоштовно, а іногородні платили за навчання символічну платню – 3 крб. щорічно, хоча на кожного учня козацька громада витрачала 22 крб. Найбільше славилися школи у станицях Слов’янській, Брюховецькій, Кореновській, Уманській, Павлівській, Полтавській.

Навчання кубанці розпочинали у церковноприходських школах, що мали січові традиції. Тут учні під керівництвом дяка вивчали граматику, часопис і псалтир. На заняття маленькі козаки

приходили у черкесах і бешметах з дерев'яними кинджалами. У кожній школі урядник із старих козаків навчав їх володіти шаблею і кинджалом, освоювати стрій і військові вправи. Після того, як учень закінчував навчання, шкільне товариство святкувало його тріумф. Це був веселий урочистий звичай. Випускник приносив у школу великий глек, наповнений по вінця солодкою кашею і закритий відрізом тканини, на якій лежала гривня.

Разом з учителем учні урочисто їли кашу, а порожній глек вішали на високий кіл у тину і з відстані розбивали його камінцями, показуючи свою козацьку влучність. Потім збирали уламки розбитого глека і салютували ними у небо, вітаючи випускника.

Багато козаків були письменними – не вміти читати й писати вважалося для кубанців великою ганьбою. В станицях існували громадські бібліотеки, іноді досить великі. У 1876 р. у Катеринодарі відкрився військовий книжковий склад, звідси книжки надходили у станичні бібліотеки.

Мали кубанці своїх письменників, митців та вчених, збирачів народного фольклору.

Серед чорноморських істориків особливо виділялися такі яскраві особистості, як Іван Діомидович Попко, Прокопій Петрович Короленко та Федір Олександрович Щербина.

Іван Попко народився 28 серпня 1819 р. у родині священика Тимашевського куріння. Згідно з родинною традицією Іван мав стати священиком в одному з козацьких куренів. У десять років він вступив у духовне училище, потім у духовну семінарію, а в 1840 р. закінчив духовну академію в Москві. Але священиком Іван Діомидович так і не став. Справа в тому, що на Чорномор'ї священики, як правило, мало чим відрізнялися від козаків. Згідно з запорозьким звичаєм, чорноморці до 1842 р. самі обирали з найбільш авторитетних козаків кандидатів у священики і відсилали їх до Феодосії на висвячення. І нерідко могутній дяк чи священик у чорній рясі, з довгими вусами, оселедцем та сергою у вусі ходив разом з козаками у походи і бився попереду всіх з хрестом у лівій руці і з шаблею у правиці.

У військовому соборному храмі свято зберігалися реліквії Києво-Межигірського монастиря, пам'ятки запорозької слави. Тож душа веселого й розумного Івана Попка потяглася до козацького суворого життя. Воював з черкесами на кордоні, пройшов усю Севастопольську кампанію 1853–1856 рр., російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. За 52 роки постійних війн Іван Попко з рядового козака дослужився до генерал-майора, отримавши сім орденів і шість медалей.

Був цей козак високоосвічений, знав дев'ять мов, мав бібліотеку з декількох тисяч томів. І завжди мріяв написати історію своїх козаків-чорноморців. Частково це він здійснив – після довгої копіткої роботи в архівах Катеринодара, Ставрополя та Астрахані вийшла його книжка “Черноморские казаки в их гражданском и военном быту” (Петербург, 1858 р.). Кожного, хто читає цю блискучу книжку, вражає живий і яскравий стиль, гумор, досконалий аналіз кубанської природи, дотепність спостережень, любов до дорогих йому козаків.

Іван Попко склав життєописи чорноморських отаманів, надрукував цілий ряд цікавих і талановитих розповідей з життя козаків під псевдонімами “Помандруйко”, або “Осавул”. Його літературні та історичні нариси дуже високо цінував український історик Микола Костомаров, дослідження Попка друкував журнал “Киевская старина”.

У серпні 1893 р. видатний історик і письменник, етнограф і літератор помер. Поховали славного козака у місті Ставрополі. Пізніше на могилі Івана Попка було зведено дзвіницю за його кресленнями.

Серед кубанських вчених чільне місце посідає і Прокопій Петрович Короленко.

Народився він 5 липня 1834 р. на хуторі біля Павлівського куріння. Це був єдиний кубанський історик, який не отримав систематичної освіти. Батько його навчив читати, а курінний писар писати. На цьому освіта Прокопія Петровича закінчилася. Але потяг молодого козака до знань був постійний. Продовжуючи після смерті батька господарювати, він все ж знаходив час, щоб читати книжки, а найцікавіші – навіть переписувати. Хоч доля у Короленка була й нелегкою, як у всіх козаків-чорноморців – спочатку служба на кордоні, потім безкінечні війни, – однак допитливий козак все ж зумів зайнятися своєю улюбленою справою – вивченням історії. Йому було доручено привести в належний стан військові архіви. Саме завдяки копіткій праці Короленка збереглися величезні архіви Івана Попка та інші кубанські архіви.

В пошуку витоків Кубанського козацтва Короленко об'їздив всю Україну, вивчаючи історію Запорозького козацтва в архівах Харкова, Києва, Одеси, Полтави. В Харкові Короленко був обраний почесним членом історичного товариства. На Кубані він став одним із засновників “Общества любителей изучения Кубанской области”. За своє життя Прокопій Петрович написав більше 30 наукових праць з історії та етнографії Кубані. У 1874 р. в Києві вийшла його книга “Чорноморці”, яка стала першим нарисом історії чорноморців, починаючи з руйнування Запорізької Січі.

Але найбільш видатним вченим Кубані був обдарований енциклопедист і політичний діяч Федір Олександрович Щербина. Його життя складалося з двох періодів – перший охоплює дореволюційні часи, коли Щербина прославився як видатний вчений і громадський діяч, і другий – сумні часи еміграції після громадянської війни.

Народився Федір Олександрович 13 лютого 1849 р. в станиці Новодерев'янківській.

Батько його священик Переяславського куреня, мав добру милосердну вдачу; мати – Марія Григорівна Біла славилася благодійницькими справами; пізніше в 1905 р. її племінник генерал Василь Федорович Білий, двоюрідний брат Щербини, відзначився під час оборони Порт-Артура.

В 20 років Щербина закінчив духовну семінарію, але стежкою батька не пішов. Разом з друзями він заснував у 1860 р. в станиці Брюховецькій сільгоспкомуну, яка за два роки стала передовим сільськогосподарським підприємством.

Здібним молодим козаком зацікавився військовий отаман, і Щербина невдовзі на військову стипендію поїхав вчитись у Петровську землеробську і лісову академію. Під час навчання він близько зійшовся з революціонерами-народниками, за що й був висланий до Вологодської губернії. Повернувшись на Кубань, Федір Олександрович починає займатися історією козацтва, вивчає економіку Кубані. Незабаром його запросили у Воронеж керівником статистичного бюро. І там неспокійний козак-чорноморець не знав відпочинку. У 1896 р. Щербина проводить статистичне дослідження пустельних районів Казахстану, а повернувшись до Воронежа, разом з статистичним комітетом пише доповідь про необхідність введення в Росії конституції. Ця “Воронезька революція” справила велике враження на всю громадськість. Доповідь талановитого козака була надрукована у Штутгарті і продавалася в Росії по 200–300 крб. за примірник. Тільки наближення демократичних змін врятувало Щербину від суворого покарання; його відправили на Кубань у невеличке поселення Джанхот під нагляд поліції. Але й там видатний вчений продовжував займатися історичними, етнографічними та економічними дослідженнями. До Щербини приїжджали вчені, письменники, громадські діячі. В одній з етнографічних експедицій з ним працював невідомий тоді ще член Української революційної партії Симон Петлюра, який брав активну участь у роботі над “Історією Кубанського козацького війська”.

У 1901 р. кубанський отаман Я. Д. Малама запропонував відомому українському історику Дмитру Яворницькому, твори якого цінувалися на Кубані, написати історію кубанського козацтва. Але той відмовився, оскільки був зайнятий історією запорозьких козаків. Тоді військовий уряд звернувся до опального вченого. Детально вивчивши всю попередню літературу з історії Кубані, сотні тисяч архівних матеріалів, Щербина взявся за цю важку титанічну роботу. У 1910 р. вийшов перший том “Історії Кубанського козацького війська” обсягом 700 сторінок, а в 1913 р. другий – обсягом 848 сторінок, в якому описано історію Кубані аж до середини XIX століття. І весь цей час Федір Олександрович продовжував активну громадську діяльність. У 1904 р. Щербину обрали членом-кореспондентом Імператорської Академії наук по розряду історико-політичних наук. А в 1906 р. він очолив відновлену військову Раду. В 2-й Державній Думі, ставши депутатом від Кубані, очолив він також Козацьку фракцію.

Написати історію Кубанського козацтва Щербині завадили події 1917 року і громадянська війна. У 1919 р. Кубанська Рада виділила на продовження цієї великої праці близько 30 тис. крб., але закінчити її Щербині так і не вдалося.

У Празі (в еміграції) завдяки наполегливій праці Федора Олександровича був заснований Український університет, Щербина став його ректором. У Падебрадах для підтримки кубанців і українців-емігрантів він організував Українську господарську академію. В Чехії Щербина став одним з найвідоміших діячів просвітницького руху українців, котрі опинилися за кордоном, написав поеми “Богдан Хмельницький” і “Чорноморці”, а також спогади “Пережите, передумане,

здійснене”, в яких яскраво змалював побут станичного життя, де минуло його дитинство, свою велику і славну родину.

Помер Федір Олександрович 28 жовтня 1936 р. у Празі. Поховали його на Ольшанському цвинтарі, чорну домовину покривав прапор Кубанської республіки – синій з малиновими, зеленими і жовтими кольорами. На могилі Щербини кубанці збудували каплицю. Всі 87 років свого життя Федір Олександрович присвятив збереженню історії рідного краю, розвитку науки й культури Кубані. На жаль, величезний архів ученого й досі не повернувся на Батьківщину.

Серед козаків Кубані було багато талановитих письменників та поетів. Окрім відомого отамана-письменника Якова Кухаренка, особливе місце займає Василь Мова (Лиманський), творчість якого тільки зараз повертається до нас.

Народився Василь Мова 13 січня 1842 р. на хуторі Солодкий Лиман біля станиці Канівської в родині сотника Стародерев'янківського куреня Чорноморського війська. Малого кмітливого хлопця запримітив отаман Кухаренко, котрий приїздив на Солодкий Лиман рибалити. Коли у станиці Уманській відкрився пансіон, то отаман-письменник допоміг малому козаку до нього вступити. Саме завдяки Кухаренкові з'явилося у Василя Мови бажання стати письменником. Вже у Катеринодарській гімназії він починає писати свої перші українські вірші. У 1860 р. здійснилася мрія чорноморського козака – він приїхав на свою далеку батьківщину – Україну. Спочатку вчився на військові кошти у Харкові, на філологічному факультеті, потім перевівся на юридичний. Під час навчання Василь Мова і чималий гурт студентів-кубанців увійшли в українське студентське об'єднання “Громада”, яке займалося просвітянською і літературною діяльністю.

Перший вірш “І бачу я сине море” Василь Мова надрукував в українському журналі “Основа”, який невдовзі заборонили. Після закінчення університету повернувся на Кубань, але й там царат провадив жорстоку антиукраїнську політику – зокрема, забороняв друкування книжок і журналів українською мовою. Молодий поет майже підпільно продовжував писати вірші, які з'являлися під його псевдонімами – Лиманський або Мігутченко. У своїх творах Василь Мова змальовував долю українців на Кубані, роздумував про долю України, її історію. В поемі “Козацький кістяк” поет намагається зрозуміти, чому за сто років з часу зруйнування Січі Україна опинилася у такому тяжкому становищі. У великому творі “Старе гніздо і молоді птахи” поет проявив себе як талановитий драматург, де реалістично зобразив життя чорноморської козацької старшини.

Три роки Василь Мова вчителював у Катеринодарському жіночому училищі, а останні 20 років життя поет працював юристом у різних містах і станицях Кубані. Жив своєрідним подвійним життям – з одного боку, сіра нудна праця, з іншого – літературна творчість. Василь Мова був у постійному творчому пошуку – писав вірші, поеми, літературні нариси, перекладав українською мовою вірші російських поетів, “Слово о полку Ігоревім”, склав російсько-український словник. І все це – майже без надії, що його твори побачать світ. Лише українські видання Галичини друкували деякі твори поета.

Помер Василь Мова 1 червня 1891 р. в Катеринодарі від захворювання серця. Лише після смерті поета небагато його творів побачило світ, більшість же була втрачена.

Частину багатющого чорноморського фольклору для нащадків зберегли невтомні ентузіасти, які збирали й записували в кубанських станицях і хуторах пісні, казки, перекази. Один з найбільш відомих таких етнографів – козак станиці Павлівської Олександр Півень. Завдяки наполегливій праці збирача бринить із сторінок його збірок жива козацька мова, пісні і сміховинки чорноморців.

Прославився цей козак своїми “Збірниками сміховинок, брехеньок, видумок, приказок, поговірок і дечого іншого з побуту козаків Чорноморського (Кубанського) війська”. Перша збірка з цієї серії вийшла у 1904 р. в Одесі під назвою “Сім кіп брехеньок або торбина сміху”. Книга миттєво розійшлася по країні. На неї звернув увагу відомий книговидавець І. Д. Ситін, і з 1905 по 1915 роки ці книжки витримали 12 видань.

Як склалася подальша доля Олександра Півня – ніхто не знає. Лише останнім часом завдяки наполегливим пошукам кубанського вченого В. Чумаченка ми дізналися про обставини життя О. Ю. Півня. Народився Олександр Юхимович 3 липня 1872 р. у ст. Павлівській Єйського відділу, був учителем, станичним отаманом, до 1920 р. встиг видрукувати 28 книг (53 з перевиданнями).

Цього ж року потрапив в еміграцію, де друкувався в журналах “Козачьи Думы”, “Вольная Кубань”, “Вільне козацтво” (Чехословаччина), “Кубанская жизнь” (Канада) та в ін. Написав багато поетичних і прозових творів, спогади. Помер письменник 7 квітня 1962 р. у м. Дармштадт (Західна Німеччина). На пам’ятнику, що встановлено на його могилі, вибито напис: “Олександр Ю. Півень. Поет. Кубанський Кобзар”.

Перший військовий музей на Кубані був відкритий у 1879 р. Особливо багато зробив для розвитку музейної справи отаман Бабиш. Він особисто займався збиранням експонатів музею, який невдовзі став унікальним центром розвитку етнографії і науки на Кубані.

Для гірського відділу музею були зроблені манекени черкесів у святковому вбранні. Сюди надійшли портрети гетьманів Мазепи, Скоропадського, Розумовського, Самойловича. З німецькими фахівцями велись переговори про створення панорами Ельбрусу. З приватних збірань кубанців музей отримав такі реліквії, як булаву Богдана Хмельницького, люльку Тараса Шевченка.

На честь своїх предків-запорожців кубанці замовили відомому скульптору Микешину пам’ятник Катерині II з фігурами перших чорноморських отаманів. І стали як живі на постаменті Білий, Головатий, Чепіга, поряд сидів сліпий бандурист.

У 1920 р. пам’ятник був зруйнований, а в 1950-му зник і гранітний постамент.

За короткий час культура Катеринодара розвинулась настільки, що місто називали “наш маленький Париж”. Тут прославилося багате зібрання живопису кубанця Федора Коваленка. Сюди спеціально приїздив відомий художник Ілля Рєпін шукати натури для своєї картини “Запорожці пишуть листа турецькому султану”. Декілька козаків-кубанців ми бачимо на знаменитій картині, серед яких і сивий дідусь, у якого жив художник.

З кінця XIX століття на Кубані почав зміцнюватися рух на захист української національної культури: з’являються перші напівлегальні українські гуртки, тіснішають зв’язки з просвітницькими осередками в Україні.

У 1903 р. делегація кубанців поїхала до Полтави на відкриття пам’ятника Івану Котляревському. В свою чергу на Кубань запрошуються представники української інтелігенції. Так, для нагляду за будівництвом Кубансько-Чорноморської залізниці чорноморці запросили державного контролера, письменника та історика Запорозької Січі Олександра Кащенко. Всі станції тоді були збудовані в українському стилі³⁵.

Особливо посилювався культурно-національний рух серед українців Кубані після революції 1905 р. При підтримці Військової Ради у хуторах і станицях почали відкриватися драматичні аматорські гуртки, осередки товариства “Просвіта”. Товариство “Просвіта” було засноване 25 серпня 1906 р. у Катеринодарі. Воно мало 2 книжкові кіоски; відкрилося 15 його відділень: у Темрюці, Майкопі, у станицях Платнірівській, Канівській, Сіверській, Пензенській, Усть-Лабінській, Уманській, Новотитарівській, Тихорецькій, Пашківській, Лабінській, на хуторах Романівській і Зубова Балка³⁶.

1912 р. в Катеринодарі відкрилася перша кобзарська школа. Бандура завжди була для чорноморців найулюбленішим музичним інструментом. На Кубані жили майстри-бандуристи, у станицях співали капели бандуристів. Так, у станиці Канівській капела бандуристів з 16 чоловік проіснувала аж до 1931 р. Один з трьох братів-бандуристів – Володимир Семенович Лазаренко (1900 р. н.) і зараз живе у станиці. Про кожен значну подію з життя чорноморців козаки складали пісні і думи, що линули по всіх станицях.

Пісенна творчість кубанців була найрізноманітнішою. Окрім пісень, завезених з України, чорноморці складали й нові, присвячені життю козаків у війську – “Прощай, мій край, де я родився”, “Іде козак за Кубань”, “Зажурилися чорноморці”, історичним подіям – “Ой Морозе, Морозенку”, “Байда”, “Тоді нам журитися”, “Хто не бував за Кубанню, той горя не знає”, “Вража мати Катерина”, складали також безліч приспівок до “Гопака”, “Горлиці”, “Метелиці” та інших танців, які зберегли кубанські українці до нашого часу. Тисячі пісень народилися на Кубані, багато традиційних українських пісень, наприклад, “Розпрягайте, хлопці, коней”, “Ой у полі могила”, знайшли на Кубані нове життя. Протягом XIX століття у виконанні чорноморців звучали й народні пісні на вірші Т. Шевченка (“Нащо мені чорні брови”, “Садок вишневий коло хати”,

“Така її доля”, “Берестечко”), І. Котляревського (“Віють вітри”, “Сонце низенько”), С. Руданського (“Гей, бики, чого ви стали”) та інших відомих українських поетів. У козацьких станицях чітко розділялися чоловічі й жіночі хори. Нерідко козаки співали і за черкеським звичаєм – ставши в коло і взявшись за плечі. Кожна козацька сотня мала своїх пісенників, котрі під час маршу виїжджали наперед і заспівували пісні, які підхоплювали потім усі чорноморці. Козаки співали в основному історичні, чумацькі та військові пісні; жінки – ліричні, обрядові, родинно-побутові. Пісні завжди лунали у козацьких станицях на вечорницях, весіллях, громадських роботах (під час будівництва, польових робіт).

Про збереження та розвиток пісень серед чорноморців багато дбав військовий уряд. 1811 р. був створений Кубанський військовий півчеський хор, організувалися полкові та станичні хори³⁷. У 1857 р. з військової скарбниці на утримання військового хору витрачалося 2300 крб³⁸.

На початку ХХ століття Кубанським військовим певчеським хором керував талановитий композитор Концевич. Багато пісень для хору зібрав статський радник Бідлай, зберігаючи кубанського фольклору. Він збирався скласти повне зібрання кубанських пісень. З проханням допомогти в цій справі Бідлай звернувся до українського композитора Миколи Лисенка, з яким підтримував тісні зв'язки. Лисенко дуже цікавився розвитком української пісенної творчості на Кубані, листувався з чорноморцем Журавлем, котрий надсилав композитору кубанські пісні.

За рекомендацією Лисенка на Кубань вирушив керівник Київського студентського хору Олександр Кошиць. Кошицю Кубань була знайома, оскільки після закінчення Київської духовної академії він працював у Ставропольському жіночому училищі. Пізніше в еміграції, будучи керівником всесвітньо відомого Українського хору, Кошиць із сумом згадував про незабутні подорожі по кубанських станицях та хуторах, про чарівні чорноморські пісні – могутні і вільні, як і люди, котрі їх співали.

У своїх спогадах Олександр Кошиць писав: “В своїй уяві вони (кубанці-чорноморці) цілком відрізняли Кубань від Росії. Для них вона була цілком чужий світ, а про Україну казали: “У нас, на Україні...” Взагалі ж співучість кубанських козаків... була дійсно надзвичайна. Тут виказувалась вся природна українська музикальність і старовинна хорова традиція. Які чудовні, вправні хорові співаки (не кажу вже про знамениті голоси), які музикальні!.. Треба було чути ту вражаючу поліфонію (багатоголосність), та поверх усієї маси отой неперервний, що ніколи два рази не повторюється, узір підголоска, неймовірно високого і легкого тенора... Голоси чим далі ставали більш чулими і виразними. В них говорила загальна душа нашого народу... З очей співаючих на мене дивився сум моєї батьківщини, історія оживала й дихала холодним минулим. Іноді мені ставало страшно... Я не перебільшую, бо кажу зараз про “колективний” хоровий голос, коли люди, що творять його, відчують те “щось”, що не дається до наслідування, але що само собою утворюється, коли ідея опанує душою загалу... Багато зворушливих моментів пережив я. Доля дала мені найбільше щастя – балакати неначе в якомусь місячному сяйві з самою історією, чути як б'ється серце всієї нації, сама моя батьківщина шепотіла мені на вухо усі свої жалі, свої образи, свої скарги, свої сподівання... Ця робота дала мені велику радість і задоволення і я завше згадую з великим задоволенням і почуттям вдячності тих людей і той край, ті свої поїздки по Кубанщині та ті переживання, які я тоді мав. Що то тепер зісталось від цього оригінального фрагменту історичного, від рештів нашого козацтва?...”³⁹.

Чотири роки збирав Олександр Кошиць скарби кубанського фольклору. Всього він зібрав 700 дорогоцінних пісень з варіантами. 14 збірок вже були готові до друку. За титанічну працю Кошиць отримав золоту медаль від військового уряду, але пісні ці так і не були видані...

Тільки один рукописний збірник дивом зберігся завдяки відомому сучасному кубанському письменникові та краєзнавцю Івану Варраві.

Однак українські пісні не розгубилися в поколіннях, вони і зараз лунають в кубанських станицях і хуторах, не зважаючи на всі потрясіння ХХ століття. З нечуваною духовною силою виконують їх співці Кубанського козачого хору. Керівник хору, козак станиці Дядьківської Віктор Захарченко, доклав чимало зусиль для його відродження.

Музичний керівник хору Юрій Булавін багато робить для відновлення музичних інструментів, що були колись поширені на Кубані, – бандури, цимбалів, козацького пищика, реви, “бугая”, сурми та ін. І живуть пісні українців Кубані як вічно живе невмируща душа

Чорноморського козацтва.

28 Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска... – Т. 1. – С. 651.

29 Наполеон в России в 1812 г. – СПб., 1911. – С. 552.

30 Бардадым В. Черноморские казаки – герои войны 1812 года // Кубань. – 1989. – №8. – С. 60.

31 Тарас Шевченко. Зібрання творів. – К., 1971. – С. 346.

32 Мельников Л. Я. Кухаренко и Т. Г. Шевченко в их взаимных отношениях // Кубань. – 1990. – №1. – С. 89.

33 Попко И. Черноморские казаки... – С. 72.

34 Щербина Ф. А. Краткий исторический очерк Кубанского казачьего войска. 1696–1888. – Воронеж, 1888. – Т. 1. – С. 230.

35 Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність... – С. 4.

36 Перський С. Популярна історія товариства “Просвіта” у Львові // Нарис історії товариства “Просвіта”. – Вінніпег, 1968. – С. 249.

37 Кубанские станицы. – М., 1967. – С. 320.

38 Попко И. Черноморские казаки... – С. 149.

39 Кошиць О. Спогади. – Вінніпег, 1948. – С. 44, 45, 47, 70.